

ԾԱԳՈՒՄՆ ՀԱՅ ՏԱՌԻՑ

Առ տիար Ն. Տադևաթեան,

Բայտասխանի Ձեր 26/10 Մարտ
տառ իս ուղղած պատուականին՝ կը
փութամ յայտնել, թէ մինչեւ ցարդ
ձեր « Դագումն Հայ տառից » երկին
վրայ քննադատութիւն մի « Բազմավի-
պի » մէջ չդրելուս գլխաւոր պատճառն էր
ուրիշ ուսումնասիրութեամբ զբաղուիլս եր-
կրորդ, անոր հեղինակին կերպով մի տհա-
նութիւն չի պատճառելու նախազգուշութիւնս
Բայց որովհետեւ Դուք աղետաբար կը կա-
միք մեծ արժէք տալ նուաստիս քննադատու-
թեան եւ ձեր երկի մասին իմ կարծիքն
իմանալ, ուստի եւ ես նովին վստահութեամբ
կը համարեակիմ համառօտիւ հաղորդել Ձեզ
իմ տեսութիւններս « Բազմավիպի » միջոցով:

Ձեր ուսումնասիրութեան համար ըրած նիւ-
թոյն ընտրութիւնն, Հայկական տառից ծագ-
ման եւ գիտի մասին յարուցած բազմակող-
մեան հարց ու պատասխանքն, ինչ եւ նոր
հեղինակաց այլ եւ այլ լեզուներով գրուած
ներս մի առ մի ընթերցելու անյազ տենչն եւ
տողովութիւնը, անոնց ամենուն կարծեաց տա-
րան հանելով մէկ տետրի մէջ համառօտելն՝
մէկ կողմէն. իսկ միւս կողմէն՝ նորանոր տե-
ղեկութեամբք նշանադրող պատմութեան այս
ինչ կամ այն մութ կէտերը լուսաւորելն,
անտարակոյս ձեռնարկած նիւթին ձեռնադա-
տութիւն կը պահանջեն եւ մեծ աշխատու-
թիւն, Դուք յայտ ամենայնի, — ինչպէս
եւ « Հայ տառի » հեղինակն, — ընդ հաճա-
րապէս միւս գրողներէն աւելի բազդաւոր էք,
եւ ձեր այս երկասիրութիւնն՝ ապագայ ուս-
սումնասիրող մտաւնցած գիւրութեան եւ ծա-

ռայութեան համար, պէտք է ըսել, թէ է եւ
պիտի լինի գնահատելի:

Իսկ զարով Հայկական տառից ծագման եւ
պատմութեան վերաբերեալ առանձնական
տեսութեանց, թող ներուի ինձ ըսել, թէ ու-
րեք ուրեք մէջ բերուած ապացոյցները տա-
կաւին դրական եւ զոհացուցիչ ըլլալէ հետի
կ'երեւին ինձ. վասն զի ոչ միայն իսկապէս
անոնցմով լուծուած եւ պարզուած չեն այն
բազմակնճիւղն հանգոյցներն, որոնք դարերը
յոյնեցւոցմով լուծուած եւ պարզուած են թիւն-
ներով Պրոտեսէն աւելի եւս այլափո-
խուած են, ըստ իս, երբեմն. Հետեւաբար
ձեր յայտմամբ ուսումնական կացութիւնը չէր
ներեր ամեն բան ըստ արժանւոյն քննել եւ
դատել:

Ձեր երկասիրութեան Յառաջանի մէջ
արտայայտուած կարծիքն, ճիշդ թէ անճիշդ,
աւելի պարզ է եւ հասկանալի, քան թէ յըն-
թաց գործոյն բարդաւանեալ ապացուցու-
թիւնը, որոնք երբեմն դժուարութեանց ժայ-
ռերու կ'ընդհարուին, եւ երբեմն անոնցմէ
խուսելու համար՝ կ'արտադրին եւ հնութեան
անորիշ սահմաններուն վրայ կը թուին յածիլ
եւ կոծիլ:

Յէջ 7, ուր իբրեւ նախապատրաստութիւն
դանիէլեան նշանադրող՝ կը խօսուի փիւնի-
կեան այբուբենի Քրիստոսէ Ժ դար յաւա-
նեղած գիւտին եւ յաջորդաբար սեմական
եւ տուրանական ազգաց մէջ գործածական
դառնալու մասին, ընդունուած է իբրեւ
պատմականօրէն ապացուցուած մի ճշմար-
տութիւն, թէ « անշուշտ Հայք եւս այն գրե-
րով մշակեցին իւրեանց գրականութիւնը,
փոխելով զայնս փոքր ինչ ըստ պահանջի իւ-
րեանց լեզուին »: Սակայն դիտել զու տաճ
առ այս, որ ոչ սեպանէն արձանագրութեանց

Հետազոտութիւններէն յառաջ բերուած փաստերն, — թէ եւ չըլլան Մարգմանի եւ Հիսարլեանի ստուգաբանութեանց չափ ծիծաղական, — եւ ոչ Փրլոստորոտոսի այլ ընդ այլոց աւանդած վէպն՝ Հիմնաւոր եւ բաւական կրթականներ կրնան համարուիլ, հաստատելու թէ ստուգիւ Վանի եւ Ուրարտոյց սեպաձեւ արձանագրութիւնները գործածող ժողովուրդներն՝ ծագմամբ եւ լեզուով նոյն էին Գրիստոսէ Կ դար յառաջ կամ վերջ այն երկիրներու մէջ ապրող Հայոց Հետ. ուր Թողունը որ նոցա ունեցած ըլլան փոխիկեան նշանագրերով գրականութիւն, եւ թէ այդ նշանագրերը պահուած ըլլան մինչեւ փրկչական թուականի Կ դարը։ Փափագելի էր, որ դուք աւելի խստապահանջ լինէիք առ այս, փոխանակ եզրակացնելու, թէ 128—115 նախ քան Գրիստոս «Հայք ունէին ազգային տառեր»։

Եթէ 9 մէջ բերուած Խորենացոյ վկայութիւնն՝ թէ անմիջապէս յառաջ Կորեան վրկայութեան Հետ նոյն համարուի, Կորեան այս տեղ դանիւթեան նշանագրերը բոլորովին օտար դպրութեանց մէջ «Թաղուած եւ յայտնուած», այսինքն է՝ անգործածական մնացած եւ յետոյ երեւան եկած կը համարի, քան թէ ք վաղուց Հայոցմէ գործածուած։ Փարպեցոյ «գոն նշանագիրը հայերէն չեղաք» եւ այլն բացատրութեամբ պարզապէս զրոյց մի կամ լուր մի հասկնալի է, հասեալ յերկիրն Հայոց. զի նա բնաւ տեսած չէր այն նշանագրերը, թող թէ նոցա եղելու թիւնն ստուգած։ Վարդանայ յաւուր Լեւոնի արքայի պատմած վէպն, այն է՝ հայկազուն Թագաւորաց փոխիկեան գրերով դահկոն գտնուելն եւս՝ Բալուի արձանագրութեան յեղաշրջուած վէպին քով դասելի է ըստ իս. իսկ եթէ իրօք հանդիպած է երբեք, ըստ Պետրմանի աւելի պահելալի դրամներ եւ վերտառութիւններ ըլլալու հաւանականութիւնն ունին, քան թէ Մքեմեաններ դրամներ՝ փոխիկ վերտառութեամբ, Հետեւաբար ինչպէս եւս՝ այսպէս եւ դուք ապահով եղէք, որ Վարդան ոչ այդ դրամներուն ականատես եղած է անձամբ, եւ ոչ իսկ ընթերցած. ապա թէ ոչ յարիտի լռէր նա այն Թագաւորաց անուանքը յիշելու, որ Խորենացոյ պատմութեան նկատմամբ յոյժ պիտոսի պիտի լինէին այժմ։

Եթէ 10 նախամետրոքեան, կամ փիւնիկահայ Կոյուած տառերը մինչեւ փրկչական թուականի Գ դարն ի գործածութեան եղած կը համարիք, զոնէ մեհնապան արձանագրութեանց մէջ, եւ առաջին անգամ Հայոց Լուսաւորչի ձեռքով ոչնչացած։ Ձեր այս եզրակացութիւնը, երեւի՝ թէ հանած էք

յալորդ էլբերում մէջ բերուած Վարդանայ, Կորեան, Խորենացոյ եւ Վազարայ վկայութիւններն. սակայն դիտել կու տանք, որ այդ Հեղինակաց քով խօսք մ'անգամ չի կայ դանիւթեան նշանագրոց երբ հասարուած եւ կամ Լուսաւորչի ձեռքով բարձր թողի եղած լինելուն վրայ։ Այո, նոցա մատնանիշ ըրած անյալող փորձն իսկ՝ Սահակայ եւ Մեսրոպայ օրերը միայն տեղի ունեցած է. անկեց առաջ ուրիշ փորձ չեն ձանշար Հայոց քով, թող թէ դարերով անընդհատ անոր յալող գործածութիւնը եւ գրականութիւնը, իսկ այլուր մէկ կողմէն պարթեւ արշակունի Թագաւորաց յունատառ դահկաններն, եւ միւս կողմէն ալ տոհմային եւ օտարազգի պատմագրաց ասանդութիւններն ընդհակառակն ցոյց կու տան, թէ ոչ միայն Հանդ մեհնապան արձանագրութիւնը, այլ եւ Հայոց քաղաքական յիշատակարաններն յոյն եւ պարսկի լեզուով եւ տառերով կը գրուէին. փոխիկեցոյ Հեռքն անգամ չերեւոյր։ Այս տեսակէտով պէտք է ըսել, ի սէր ճշմարտութեան, թէ ձեր յարուցած Բ հարցը զոհացուցիչ կերպով լուծուած չէ գեռ. եւ թէ առ ի հաւատստել զայն՝ հարկ էր գիմել աւելի նոր եւ լուրջ Հետազոտութեանց։

Եթէ 14, 2 հարցման տուած ձեր լուծումը, հակառակ Հ. Պարոնեանի, այսինքն թէ Դանիւթ յանձնածն առ Ս. Մեսրոպ, պարզապէս ցանկ մ'էր նշանագրոց եւ անբաւական ցանկ, — ինչպէս փորձն իսկ յետոյ հաստատեց, — եւ ոչ թէ ամբողջական գիրք մի, ամենանիշդ է համեմատութեամբ հակառակ կարծիքին. բայց Վարիճի եւ Հարժի ձեռքով եղած կարգաւորութիւնն կը թուի ցուցընել, թէ ընդարձակ արձանագրութիւն մ'ըլլար այն՝ բովանդակող Հին տառից։ Յայտն եւ եւ ձեզ համակարծիք եմ. բայց ձեզ Հետ կերպ մի հակասութեան մէջ չինկնարու համար, կը մերժեմ ընդունել, թէ նախալուսաւորչեան Հայերն՝ երկայն դարեր անոնցմով մատենագրել բաւականացած ըլլան։

Ե հարցման մէջ իրաւամբ մերժած էք դուք Յարուսեանից՝ դանիւթեան նշանագրոց երբեմնի բաւականութեան եւ Մեսրոպայ օրերն անբաւական լինելու մասին արտայայտած կարծիքը. զի ընդունելով իսկ, թէ Հայք Լուսաւորչէն մինչեւ մեսրոպեան դարը գրականական մեծ զարգացումն ըրած ըլլան, սակայն այդ զարգացումն աւելի յոյն եւ ասորի, քան թէ հայերէն լեզուով եղած ըլլալու էր։ Դախամետրոքեան հայերէն առաջին եւ նշանաւոր զարգացումն կատարուած է, ըստ իս, պարթեւ հարստութեան լրկանին մէջ եւ պահելալի լեզուի ազդեցու

թեան ներքեւ. իսկ անկէջ վերջ յոյն եւ աւստրի բարձրադասի միայն կրնար օժանդակուիլ. բայց որովհետեւ այդ լեզուներն փութիւնեան տառից համարժեք տառեր եւ տառահնչումներ ունէին, սակայն նոր այբուբենին պէտք չպիտի ունենային ըստ ինքեան մեքենայի. Ուրեմն անբաւականութեան խնդիրն մի միայն հայկական էին կամ բնիկ բարձրադասին եւ արտաւանտութեան նկատմամբ էր, ինչպէս որ գիտած էք: Սակայն մետրոփեան ք եւ ֆ, ց եւ փ տառերն նախամետրոփեան այբուբենի մէջ մի գրով միայն չէին կարող գրուիլ, ինչպէս կ'ենթադրէք դուք, համաձայնելով իմինի. վասն զի այդ տառերէն գէթ վրկիյն երկուքը նոյն իսկ փինիկեան այբուբենի մէջ, — յորմէ դուք փոխ ածնուած գէ համարիք, — աւանմէինն կը գտնուին՝ ձայնականութեան տարբեր աստիճանի վրայ: իսկ ֆ տառի մասին վերջը կը խօսինք:

Իբրեւ կրնանք մէջ դնել իւրեանց այբբենաւանի ձայնաւորաց մասին խօսած ժամանակ, իրաւամբ մերժած էք իմինի եւ Մ. Գորազգւանին կարծիքը. վասն զի այս ենթադրութիւն մ'է՛ աւտորական չին այբբենարանի վրայ հաստատուած, մակարեւելով որ Դանիէլ ասորին անոր համաձայն յերկուսմ ըլլայ գիրն ու իրաւացի է կասկածանք նոյնպէս յանուն խորենացոյ տաւաղուած եօթն ձայնաւորաց թուարկութեան մասին. սակայն խորենացոյ այս տեղիս իբրեւ յարգութիւն օտար հայաբնիկի անոր գրէն՝ հիմնաւոր չուն տեսներ: Մով. Քերթողահօր քերականական գրուածոց մէջ կը հանդիպինք եօթն ձայնաւորաց թուարկութեան՝ զոյգ ընդ թաղանայինց, սակէց իսկ կարելի է թէ անցած ըլլան պատմագրութեան մէջ. բայց եւ կարծեմ, թէ Մովսէս՝ պէտք է, որ նոյն իսկ իւր պատմութեան մէջ անորով կերպով Մետրոփայ ձեռնով յաւելեալ տառերու յիշատակութիւն մ'ըրած ըլլար, զոր անոր ընծայուած հնագոյն քերականք, այսպէս եւ յետոյ Վարդան եւ Ասորիկ իբրեւ պաշտպան մի այբբենարանի տարական ծագման՝ չգտնելով այդ ձայնաւորաց գոյութիւնը ասորի հին այբբենարանին մէջ, մտածեցին Մետրոփայ գիտին ընծայել զայն: Գիտե՛մ ի՞ որուն քաղաքինքն արդէն դարեր յստալ լուծուած համարելի էր ըստ ինքեան, յունական այբբենարանով: Այո՛, բայց ի՞ր ձայնարկէն միւսներն մասամբ փինիկեան եւ ամբողջապէս յունական այբբենարանին համաձայն են: Այս մասին ուրիշ որ եւ է ենթադրութիւն՝ աւելորդ աշխատութիւն համարելի է, ըստ իս. Աւրեմն հայազգի կազմուի աշխարհական առարկայն եւ գիտնէ՛ այն թաղանայինց նկատմամբ էր,

զորս կը պահանջէին բնիկ բարձրադաս նորութեան, եւ որք կը պակասէին փինիկեան եւ յունական այբբենարանաց մէջ, որոց մասին յալորդով պիտի ընենք մեր դիտողութիւնը:

Թէ հարցման մէջ, յէջ 17—21, բերելով դանիէլեան նշանագրոց որքանութեան վերաբերեալ հին եւ նոր հեղինակաց կարծիքը, ընդունած էք, իբրեւ ամենանմիզէր, Վարդանայն, այն հիման վրայ, որովհետեւ դուք յիշած 22 թիւն ս կը համապատասխանէ սեմական վաղեմի այբուբենի գրերու քանակին, որոցմէ ծագող հայկականն ալ նոյն թիւն ունէր ու Սակայն քանի որ Վարդան բնաւ նշանակած չէ իւր աւանդածին սկզբնաղբիւրը, եւ թէ որքն էին դանիէլեան այբբենարանը կազմող տառերն, պարզապէս սեմականին հետ ունեցած թուական գուգադիպութենէ մի հիմնաւոր չէ եզրակացնել, թէ նոքա եւս 22 տառով կ'սկսին պէտք է որ բաղեանային, ոչ աւելի եւ ոչ պակաս: Այս բանն էթէ դուք իբրեւ լոկ ենթադրութիւն արտայայտած ըլլայիք, անուշտ ես իսկ չպիտի ծանօրանայի ձեր վրայ. սակայն դուք գնելով զայն ձեզ իբրեւ հիմնաքար՝ յալորդ էլերում ու զած էք ապացուցանել, թէ արդարեւ դանիէլեան այբուբենին սերած է փինիկեան հին այբբենարանէն: Այս իբրեւ ապացոյց բերուած են ա. ի վաղուց Հայոց՝ սեմական ազգաց հետ ունեցած կոսնակցութիւնն եւ Անահիթ, Բահաղ, Բարշամ, Նանէ աստուածոց նշանութիւնն եւ քոչորմ բառի ատմեց գործածութիւնն, ինչպէս եւ վաղնջական տառերու առուութիւնը: Բ. հայկական տառերու փինիկեան այբուբենի հետ ունեցած նմանակցութիւնը Սակայն սեմական ազգաց հետ ըրած Հայոց վաճառականական յարաբերութիւնք, էթէ ստուգել պատմական իսկ համարիք, — զլիաւորապէս ի Տիրուս եւ ի Բարեւոս. — էթէ պատմական համարիք նաեւ մէջ բերուած կրօնական անուանքը՝ բայց եւ այնպէս չէ կարելի այդ անուններէն հետեւըրնէ Հայոց՝ սեմականաց հետ ունեցած վաղեմի կրօնակցութիւնը. վասն զի Պարթեւ արշակունի Թաղաւորաց ժամանակ իբրեւ կազմող տեմամետուսմ են ի Հայս, եւ յառաջագոյն չկային: Այսպէս եւս թուական չէ ընդհանուր սեմականաց հետ ունեցած վաճառականական ինչ ինչ յարաբերութենէն եզրակացնել ուղղակի փինիկեան այբուբենի գործածութիւնը անոնց քով, քանի որ այդ յարաբերութեանց վերաբերեալ փինիկեան լեզուով յիշատակարան մ'անցած ցարդ յայտնուած կամ յիշուած չէ՛ Հայաստանի մէջ, բայց ի Տրիբազայ դա՛ն կանէն, որուն ուր

Հաստիւն իսկ լաւ յայտնի չէ՝ մինչդեռ քառաս
կանէն աւելի կը գտնուին միջերկրականի եւ
յունական կղզեաց մէջ։ Ենթադրելով իսկ, թէ
Հայք ի Հնումն՝ ստորական եւ պարսկական
սեպագծաներուն տեղ յետոյ գործածած ըլլտն
Փիւնիկեացոց այբուբենական գրութիւնը, եւ
այդ գրութիւնն պահուած ըլլար Գանիէի
ստորոյ ջրով, սակայն առանց այդ տուեալու
իսկական օրինակն ունենալաւ, եւ միայն մեա
րովքեան տառերու ձեւէն եղբակացնել եր
կաքանչիւրոց կատարեալ նոյնութիւնը, ինչ
քնաւ Հիմնատը չեքսիր, վասն զի բան մի
որուն վրայ բնաւ տարակոյտ չի կալ, այն է,
թէ Ս. Մեսրոպը Ե դարուն զանազ յունա
կան այբուբենի գծագրական օրինաց եւ զըլ
րութեան Համեմատ կողմակերպեց, որը մե
ծապէս կը տարբերի ոչ միայն Կիպրոս զըս
նուած փիւնիկեան նախկին այբուբենէն, այլ
նոյն իսկ Սանտորինի կղզւոյն կամ Հինաուրոց
թիւրքայոս՝ գտնուած փիւնիկ-հելլէն ամենա
հին այբուբենէն¹, որ կը ներկայանաց մեզ
իրբեւ նախկին օրինակ կամ անցք իմն փիւ
նիկեան այբուբենէն՝ ի հելլենականն։ Այս
տեղ դարձեալ եւն տառերը զտգահեաբար
մերթ յալէն դէպ ի ձախ, եւ մերթ ձախէն
դէպ ի յալ՝ մինչդեռ Ե դարում կը տիրէր
արդէն միայն ձախէն դէպ ի յալ գրութեան
ուղղութիւնն։ Արդ՝ այս վերջին գրութիւնս,
որ յառուկ է նաեւ հայկական այբուբենին,
չօղափելի եւ անժխտելի ապացոյց է ըստ իւ,
թէ վերջինս ստուգիւ Ե դարում տիրող յու
նական այբուբենին վրայ կազմակերպուած
է, եւ ոչ թէ փիւնիկեանին։ Իսկ եթէ ըստ
ձեղ անփոփոխ պահուած Համարինը դանիէ
լեան նշանագրերը, կը հետեւի, թէ հոն եւս
ձախէն յալ կը գրուէին տառք՝ հանգոյն յու
նարէնի։

Արեւելահայկական 24 իլում զետեղուած
աղիւսակին մէջ փիւնիկեան այբուբենին հան
դէպ, իրբեւ Համանման եւ Համազօր, դրուած
չորս սինակներն, այսինքն են հայկական
տառերն՝ ըստ Ոսկեփորիկի։ Միւլլերի, Յա
րութիւնեանցի եւ Տաղաւարեանի՝ որքան
իրարու անՀամաձայն են, նոյնքան եւս յու
նարէն այբուբենի դիմաց դրուած վերջին ե
րեք սիններն, այսինքն է հայ տառերն՝ ըստ
Լազարի, Սարգիսեանի եւ Գաբրազանի
իրարու կը Համաձայնին զարմանալի նմա
նակցութեամբ։ Իս չեմ կարող ըմբռնել, թէ
զապ Բն. բանով փիւնիկեան այբուբենը՝ յու
նարենէն աւելի նման կը գտնէք հայկական

նին, քանի որ պօագրական ձեւով, ալէն
դէպ ի ձախ դարձած գրութեան ուղղութեամբ
եւ ձայնահնչիւնով եւ գորութեամբ իսկ հնո
ն են այն տառերը՝ Հայկականներէն։ Այնքան
թէ ուղք փիւնիկեան այբուբենի խոր հնու
թեան պատճառաւ է, որ Հայկականն անկէ
ծագած կը Համարիք. սակայն այսպիսի պա
րագայի մէջ երբ հնութիւնը միայն կը դրու
իրբեւ սկզբաւեք խորհելոյ, այն ժամանակ
դուռը գոցուած կը լինի նորանոր Հետազ
տութեանց եւ յայտնութեանց գէմ։ Այսպէս
կը խորհէին երբեմն հնազգէտք Հայոց հին
կրօնի եւ Հիցարառութեան ծագման վրայ։
Այսպէս կը խորհէին եւ քանասէրք հին հայկա
կան լեզուի մասին, Համարելով դայն իրբեւ
դուստր տանակիրաւ, որով ստիպուած էին ի
դէպ եւ յունիցայ միշտ անսակիրտերէնով
փորձել լուծել անոր գաղտնիքը, եւ այս
պատճառաւ իսկ աննուկ շրջանի մէջ պար
փակուած մնաց նորու առումնասիրութիւնն.
բայց երբ Հիւլլման, Լազարի, Ռուգէ եւ
այլք խզեցին այդ գերիշ կապուէքը, եւ ցու
ցին, թէ Հայերէն ջոյր լեզու մ'է անա
կիրտի, եւ ալ թէ դուստր, այն ժամանակէն
ի վեր անոր առումն եւս սկսաւ հսկայաբայ
յառաջել։ Ուրեմն, ինչպէս մեր լեզուն՝ այս
պէս եւ լեզուի բորբառն արձանագրող այ
բուբենն տառերու մասին խօսած ժամանակ,
պէտք է որ անոց անմիջական սերիչներն
ի նկատի առնուին, մերձագոյն աղղեցութիւն
ունեցող պատճառներով եւ պարագայիք, եւ
ոչ թէ ամենէն հեռագոյնները, որոց աղղե
ցութիւնըն արդէն ի վաղուց նուազած են
Քիշ մ'աւելի պարզեմ միաբն։ Ամէն աշխուր
գիտէ, թէ Փիւնիկեցիք զաւալինն հնարեցին
այբուբենական գրութիւնը, որ եւ յընթաց
ժամանակաց մուտ գտաւ բոլոր սեմական եւ
հընդերուպական ազգաց մէջ. այս կէտս եւ
կրորդական նշանակութիւն ունի գիտութեան
Համար. այլ մեծն եւ կարեւոր այն է, թէ
Բն. միջնորդով եւ յիշատակաւորմամբ ի
միոյն յառաջ եկան այնքան այբուբենք, ինչ
պիսի՝ պարագայից եւ աղղեցութեանը ներքեւ,
եւ թէ ինչով կը տարբերին իրենց հասարակոց
մօրէն, — որ մօր պաշտօնէն իսկ դադարած
է, — եւ իրարմէ. մէկ խօսքով, փոխանակ Հե
աւորին՝ որոնել անոր մերձագոյն ծագումը։

Այսպէս եւ ձեզ, յարելի Տէր, եւ ա
նոնց ամենուն՝ որք գրեցին եւ պիտի գրեն
հայկական տառերու ծագման վրայ, արժան
է ուշի ուշով ի նկատի առնուլ այն ժամանա
կը, յորում հնարուեցան կամ վերանորոգե
ցան այդ տառերն, եւ այն բարբառները կամ
ձայները, զորո ըստ կարելոյն նշութեամբ
գրելու եւ յաւերժացնելու Համար հնարուեցան։

1. St. Phil. Berger, Hist. de l'écriture dans l'antiquité, 1891, p. 122-132.

Վերջապէս ի նկատի առնել այն դրացի աղ-
գաց բարբառներն եւ մերինն Հետ ունե-
ցած սերտ աղերսները, եւ մերինն անոնցմէ
ունեցած ձայներու տարբերութիւնը: Արդ՝
գարգի ուղղակի այբուբենի դիւտին, մենք
գիտենք, որ Ե դարձեալ երբ Ս. Մեսրոպը Հե-
տամուտ եղաւ Հնարեւու կամ կատարելա-
գործեալ զայն, փոխել Ժողովուրդն եւ լե-
զուն արդէն իսկ զազարած էին իրեն ի Հա-
մարի կենդանի ազգաց եւ լեզուաց. անոնց
զրականութեան Հետ՝ տառերու Հնչումներն
իսկ կարի յոյժ, խորնայացք եւ ի մտազու-
թեան տրուած էին, զի տարբերէին, արա-
բերէնն եւ յունարէնը կ'իշխէին այդ ժամա-
նակ ընդ քրիստոնէականաց, Սորորիք եւ մի-
լեկրական կղզեաց մէջ: Արեւմտ ինչ հարկ
կամ պատեհութիւն կար Ս. Մեսրոպը,
զիմել փոխելեան այբուբենին, քանի որ նո-
ցա զգրութիւններն իրեն անծանօթ էին,
քանի որ անոր գեղեցիկագոյն, ճոխագոյն եւ
ժամօթագոյն այբուբենն առձեռն պատրաստ
կեցած էր, յունականը: Միւթական ձեւեր
չէաւ որ կ'որոնէր Մեսրոպը, սպա թէ ոչ ա-
ւարին առձեռն պատրաստ կայր, եւ ինչն իսկ
որ եւ է ձեւ կարէր Հնարել անաշխատ. այլ
հնչող ձայներ՝ նման իւր կենդանի բարբառին:
Քրիստի դուք շատը դատեցէք:

Սակալն ըստ իս այս երկու ճշմարտու-
թիւնք, այսինքն թէ՛ ինչպէս լեզուներն միշտ
կենդանի լեզուներէ օժանդակուած են եւ
կ'օժանդակուին, այսպէս եւ միջին եւ յետին
ժամանակի այբուբեններն՝ իրենց դարուն
մէջ տիրող այբուբենն անմիջապէս սերած
ըլլաւն էին: Արդէն իսկ ազգայնացուած է այս
ի բողոքաց, եւ նոյն իսկ ձեզ ժանօթ Բէթօճի
չքնաղ զործին մէջ: Այո՛, այն ճշմարտու-
թիւններու ունեւրեւ կը տեսնուին նաեւ Հայ-
կական լեզուին եւ այբուբենի վրայ: Առաջին
հոնակ իրք ի Հայերում զիմացնին գրու վեր-
ջերս Հիւրճման՝ իւր չքնաղ ուսումնասիրու
թեան՝ մէջ, յորում կը տեսնենք արգարեւ,
որ պարսկերենէ փոխառեալ Հարիւրաւոր Հայ
բառերու եւ անունաց թիւրքն՝ արաբական կազ-
մութեամբ եւ Հնչականութեան օրինօք՝ ամե-
նէն աւելի իրենց մեքնագոյնն, այն է պաշ-
լաւի կամ պարթեւական բառերուն կը
համաձայնին, քան թէ մի եւ նոյն բառերու
սանդիկիս, զանդիկ եւ Հին պարսկերէն ձե-
ւերուն եւ Հնչականութեան իսկ երկրորդ
կէան տառաւանայի է, ըստ իս, յունական
այբուբենի եւ մեր 23 տառերու Համեմատու-

թեամբ, յորում արգարեւ իրարեւ իրեւ բը-
նական եւ անմիջական մայր եւ դուստր կը
ճանչցուին, Թէպէտ եւ մայրն իսկ ահագին
դարեր յառաջ անմիջապէս փոխելականէն
ձնած է անտարակապ՝ որպէս տեսանք Թէրայ
արձանագրէն: Սակայն բան ի, որ դուք
այնքան ուշադրութեան տուած չէք, եւ ինչ
տակաւին մտածանքութիւն կը պատճառէ,
Հետեւեալն է. այսինքն է, զիտեղով որ Հա-
յերէն այբբենարանն եւս Ե դարու յունա-
կանի նման ձախէն դէպ ի յալ կը յառաջ
ի շարագրութեան, սակայն եւ այնպէս կ'ուն-
անոր մէջ տառեր, — օրինակ իմք, գ, զ, Ժ,
ժ, յ, շ, ճ, զ, դ, ա, ց, պ, — որոց երեսն
դէպ ի ձախ կը նային. իսկ այլոցն դէպ ի
յալ, Այս երեւոյթն կը թուի, ըստ ինքեան,
ցուցնել մեզ, թէ Ս. Մեսրոպը՝ քաց ի Ե
դարու յունական այբուբենէն աչքի առջեւ
ունեցած ըլլայ նոյնպէս Թէրայի, կամ անոր
նման Հնագոյն այբուբեն մ'եւա: Այս երե-
ւոյթս, եթէ ուրիշ մեզ անծանօթ պատահուներէ
յառաջ եկած չէ, հարկ կը լինի փոխելեան
այբուբենի աղեղնութեան ընծայել. քայց
զիտեղով մէկ կողմէն, որ փոխելեանն աւ-
կաի այբուբենը եւ կը ներկայացնեն այսպիսի
զարտուղութիւններ, եւ նոյն իսկ փոխելեան
նախկին այբուբենի մէջ իսկ աշխիւր, չսկեղ
եւ աղաք Հակառակ միւս տառերուն դէպ ի
յալ կը նային, ուստի յիշեալ Հայ տառերու
նշուածքն իսկ մասամբ պատահականութեան
է մասամբ ալ ուրիշ այբբենարանաց աղեղ-
նութեան արդիւնք կը համարինք. վասն զի
փոխելականի մէջ այդ տառերէն ոմանք կը
պակին: Արեւմտ ցայս վայր մէջ բերուած
ընդհանուր սկզբանց եւ եղելութեանց վրայ
հաստատուած, եւ չեմ կարող ձեզ համաձայ-
նել, թէ մեր այբուբենի 22 տառերն ծագ-
մամբ ուղղակի փոխելեանն ըլլան, քան թէ
յունականն: Ի Հնունքն եթէ այնպէս եղած ըլ-
լային, օակայն եւ այնպէս, պէտք է ընդառ-
նել, որ Մեսրոպը եւ Հռոմիտան Ե դարում
յունականին Համաձայն ձեւակազմեցին զայն,
որովհետեւ յունական տիրող լեզուի աղեղ-
նութիւնն եւ Թարգմանելիք գրոց անհրաժեշտ
հարկն իսկ այնպէս կը պահանջէին:

Իսկ զարդով յուրեւր տառերուն, այսինքն
են Ժ, Ը, Թ, Զ, Գ, Ե, Զ, Դ, Բ, Գ, Ը, Գ, Զ, Ե, Զ,
պատճառներով եւ պահանջներով զանդիւս.
պարսկականն եւ տառերական այբուբեններու ի-
րենց համագոր եւ համահնչող տառերէն դար-
ձեալ փոխ առնուած կը համարուի առ, զոր
դուք մէջ բերած էք որդէն ձեր երկասիրու-
թեան Յիր իջու, եւ եւ աւելորդ համարե-
ցայ կրկին մէջ բերել. միայն վ տառին վրայ
կը տարակուսիմ, որ յունարէն ըս երկար-

բառոյն միացումն ըլլայ, եւ յ յուն. Ն ի միացումն, դիտելով որ այդ երկարաբառով սկսող յատուկ անուանք միտ Վ ով տառադարձուած են եւ 'ւ ով սկսողներն' յ ով, մեր նախնեաց զով:

Իսկ Բարութիւնեանցի այս կարծիքս, որով հայկական չ տառն կարգուած կը համարի Ը, Ղ, Ի, Ի, եւ տառերն, եւ Ջ տառէն՝ Ջ եւ Շ, « մի եւ նոյն ը Ից կամ Ե Ից' Ջ, Ջ, Ժ, Մ, եւ Ո Ից' Ռ » իրաւամբ քաշկոտուկ տրամաբանութիւն եւ անհիմն կը համարիք, վասն զի այդպիսի ցնորք մի՛ իմաստուն Մետրովբայ մտքէն չէր կրնար անցած ըլլալ, թող թէ իրագործուած: Չայնախօսութեան օրինակ ինչպէս որ եւ է մեկնակ ձայն մի, ցորչափ է մեկնակ՝ չէ կարող իրմէ տարբեր ձայն մի յառաջ բերել՝ զօրաւորագոյն կամ տկարացոյն, մինչեւ որ ուրիշ աստիճանի վրայ եղող ձայնի մի հետ չի լծորդի եւ դաշնակաւորի. այսպէս եւս որ եւ իցէ տառ մի, թաւ կամ միջին՝ բնութեամբ մի ձայնի կամ հնչման ներկայացուցիչ է: Ան ժամանակ միայն կըրնայ ուրիշ մի ձայնի կամ տառի ծագումն տալ, երբ իրեն լծորդ մի ուրիշ աստիճանի վրայ եղող տառի զով կու գայ եւ այսպէս կազմուած են յունական եւ հայկական կըրկնակ տառերն: Բայց Մետրովբ վերոյիշեալ տառերը դեռ չի գործածած՝ չէր կարող յեղափոխելու եւ ուրիշ ձայնահաններ ստեղծել անոնցմէ: Իսկ չ տառին իրեն լծորդ կուրող է լինել ր, որպէս եւ յաճախ թոթով իզգու ռոնեցողներ կը հնչեն փոխանակ ր էի՝ չ իւն, օր. իմն ընկելով: Այսպէս եւս փոխանակ գայի եւ սէի՝ երբեմն չ կը հնչեն: Եւ որովհետեւ Ը, Ղ, Ի, Ի, եւ տառերն լըծորդ չեն չ տառին, եւ ոչ այլ Ջ, Ջ, Ժ, Մ տառերը՝ Ե այնին, Ջ եւ Հ տառերը՝ Ջ այնին, եւ Ռ տառն՝ Ո ին. ուրեմն իրագործութիւնն իսկ անտեղի է:

Բայց այնքա մը ըսել, թէ ոչինչ նուազ դժուարութեանց կը բաղդի նոյնպէս 33 ինչում, արտայայտած ձեր կարծիքն, որով հետեւեալ հինգ տառերը, հայկական հին գրերու ձեւերէն ամանցած կը Համարիք « փոքր ինչ փոփոխմամբ եւ տալով նոցա մօտաւորապէս արժէքներ » . այսինքն են՝ գ էն՝ կ, հ էն՝ ե, հ էն՝ լ, ր էն՝ ա եւ վ էն՝ ա: Այս ըստ ինքեան անիրագործելի բան մի չէ, վասն զի « Մոռք եւ երբանիկ Հաջրն Մոսխիսի քարգնանի եւ քերթողի մեկնոթիսն քերականի » խորագրուած գրուածքի մի մէջ խօսելով յերկուց ձայնակցաց բաղկացած կրկնակ տառերու մասին, կը գրէ. « Վնագի բաղկանայ գայն ի սէն եւ քայէ, քէն՝ յերկուց քմակից խէից, շայն՝ յերկուց սէից, եւ սայն՝ յերկուց րէից » :

սակայն դիտել կու տամ, որ գրութեան հետ ղինակն ուզած է այսու պարզապէս Դիոն, Թրակացոյ քերականութեան մէջ նշանակուած կրկնակ տառերու զօրութիւնն եւ ձայնակաւ աստիճանաւորութիւնը ցոյց տալ, զանոնք մեկնաբանելով, եւ ոչ թէ Մետրովբայ ձեռքով իրօք այդպէս կատարուած եղելու թիւնը: Բ. Խորենացին իւր պատմութեան մէջ խօսելով դանիէլեան հին նշանագրոց փոխակերպութեան վրայ, կ'ըսէ Հաբելի եւ Վահրիճի համար. « Քալ Հմացեալ ի Կառնիէ, կարգեալ ըստ ձեռոյ օրինակի յոճեականի, իրենայ ետուն ցնծն, ուրեմն հիմն չկալ Մետրովբայ: Ընդգծուած միջնակեալ նախադասութիւն եթէ Դանիէլի տառք, եւ եթէ Հաբէլի, կը նշանակէ յայտնապէս, թէ այդ այբուբենն յունական վրայ ձեռուած էր ըստ տուգիւ. իսկ որովհետեւ թէ յունական եւ թէ փրնիկեան այբուբենի մէջ Ք=Դ, Կ=Կ, Է=Է, Է=Է, ի սկզբանէ ի վեր առանձին ունեին իրենայ զոյութիւնն, ուրեմն հիմն չկալ Մետրովբայ ըսծայել չ եւ ն տառերու գիւտար: Ք. Ձեր դրած այդ սկզբան համաձայն՝ դուք կարող էիք դեռ յառաջ երթալ, ըսելով, որ գիմը քէէն հնարուած է, զայն քու յէն, տիւնը զայն, քենը փիւրէն, պէն՝ քենէն, եւ այլն, որ յայտնապէս եղծումն եւ ուրացումն է սկզբնափոխ այբուբենաց յիշեալ տառերու անկախ զոյութիւնը: Ռ եւ Վ տառերու մասին իմ կարծիքս գիտե՛ք արդէն, իսկ հ եւ լ, բնաւ նմանութիւն չունին փրնիկեան հէք տառին հետ. քաղզնապահ լաւիկ եւ զանդիկ - սասանեան հոյերուն ինձ աւելի սազակից կ'երեւին:

Ժ. զիսում նշանագրոց գիւտի տեղւոյն վրայ խօսելով՝ կը պաշտպանէք, հակառակ այլոց, թէ Վորեն յիարտուած է, զայն քու յէն, եւ ոչ թէ Սամոս կղզին՝ ըստ Խորենացոյ: Այդ շատ ուղիղ է: Սակայն Վորենա՛նէն մէջ բերած այն վկայութեան հանդէպ, յորում կը պատմուի Մետրովբայ՝ ասորի եպիսկոպոսաց հրաժարական տալն եւ ի Սամոսաւտ վերադառնալը, անդէն կը վաւրանիք եւ անորոյ կը թողուք զայն՝ միայն տկար դիմադրութիւն մի յայտնելով Հ. Պարոնեանի կարծեաց, որ յԵղեւսիա եղած կը Համարի զրոց դիւտը: Ըստ իս բնաւ վարաւ նելու տեղի չկայ այս տեղ, եթէ դիտելու ըլլանք, որ Մետրովբ Դանիէլեան հին տառերու գիւտն եւ նախկին կարգաւորութիւնն

1. Տես Քերտէրի յիշեալ գործի 247 եւ 249 էջերում զետեղուած խորհրդական ցուցակները:

ի Սամուսատ է որ կ'ընէ, գործակցութեամբ
Հռոփանոսի, զոր Կորինն այսպէս կը նկա-
րագրէ. « Հնարէր զնշանագիրս հայերէն Լե-
զունին, եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ ա-
նուանեալ եւ կարգեալ, յօրինէր սիդորայիչք
եւ կապօք » : Բայց այդ կարգաւորութեան
մէջ որովհետեւ փնիւնիկ-յունական այբուբե-
նէն զուրս ասորապարսիկ տառեր եւս յա-
ւելան, ինչպէս կը հաստատեն Մովսէս եւ
Ղազար արոթրայ (ըստ Հիւրմանի սեմ. փոխ-
առնալ), այն է՝ նշանագիրք բառով, յասելն.
« Փոխադրելով զհայերէն տառեր յայն, ըստ
անասյթաբան սիդորայից Հիլենացոց »
(ըստ Ղազարայ) « փոխադրելով զհայերէն
գաթուկայն ի հելլենացոյն՝ ըստ անասյ-
թաբանութեան սիդորայից » , անոր համար է,
եւ ոչ թէ զրոց գիւտի անյալողութեան, ինչ-
պէս կ'իշխագրէ Հ. Պարոնեան, որ կ'երթայ
Ս. Մեսրովք Եղեւսիս, ոչ միայն ասորի եւ
պիւրկորդոսաց եւ զհոնականաց կարծիքն առ-
նելու այն գործողութեան ուղղութեան կամ
թերութեան մասին, որով եւ ասորեկէն Ս.
Գիրքը պիտի թարգմանէր, այլ եւ հանութիւ-
նը Սայս տեղ ուրեմն Մեսրովք յալողութեամբ
իւր նպատակին հասնելէն վերջ, կը դառնայ
դարձեալ ի Սամուսատ առ Հռոփանոս, եւ
կը դառնայ բոլորովին մի ուրիշ կարեւոր
գործ կատարելու համար գործակցութեամբ
նորին, առանց որոյ անհնար էր ձեռք զար-
նել թարգմանութեան եւ յալողիլ, կամ լաւ
եւ զրոց եւ կենդանի բարբառոյն վերա-
ցական ձայները իւր գոտած տառերով մար-
մնաւորել : Այս գործողութիւնն Կորինն սուղ
բայց նշանակալից բառերով այսպէս կ'ար-
տայայտէ. « Որով (Հռոփանոսի) զամենայն
ընտրոսթիան նշանագրոցն՝ գերթագոյնան, ըզ-
կարձն եւ գերկայնն, զստանձինն եւ զկրկնա-
սորն միանգամայն յօրինեալ եւ յանկոնցեալ
ի թարգմանութիւն դառնային » : Փարսեցիքն
այս մեծ եւ կարեւոր գործողութիւնն Ս.
Սահակայ գործակցութեամբ եղած կը պատմէ
այլուր. սակայն այսպէս կամ այնպէս պէտք
է ըսել, թէ այս գործիս համար հարկ էր
լինել ոչ միայն « վարժ գեղագիր », այլ եւ
հարտար պուէտ եւ քերականագէտ :

Այս առթիւ, այն է՝ Հռոփանոսի կատա-
րած գրքի մասին՝ Կորինն տեղւոյն տուած
ձեր մեկնութիւնն անհիշք է : Կորեան « ըզ-
նրթագոյնս » բառով բնաւ չ եւ ք տառերը
չեն հասկցուիր, եւ ոչ իսկ նոսր գրերն, այլ
կ, պ, ա, ծ, ձ, որոնք ընտրութեամբ նուրբք
են, եւ միլակներն՝ զորս հին քերականք պա-
տահարար քաղաքի կ'անուանեն : Այսպէս նաեւ
« կարճ եւ երկայն բառերով ձեր 34 իշում
արտագրուած ք, պ, փ եւ այլն տառերը չեն
հասկցուիր, այլ ե=ի, եւ ով=ա ձայնաւոր-
ներն, որք ընտրութեամբ երկայն են, եւ բռնա-
բարբառներն՝ եւ, ը, ի, ա, ի, ո սուղերն :
« Կրկնաւորքն » են ըստ հին քերականաց
ը, գ, ի, խ, շ, չ, ա, ց, եւ ոչ թէ ա, վ,
ր, եւ լէ, զ, յ, փ, ինչպէս զուրք կը կար-
ծէք. եւ կրկնակք կը կոչուին, վասն զի մի
մի իւրացանչիւրն՝ յերկուց ձայնակցաց բաղ-
կացած է : Իսկ « առանձինն » կոչածներն են
մնացած տառերն : Կ'երեւի թէ այս մասին
դեռ ծանօթ չեն ձեզ թրակացոյ քերական-
նութիւնն, եւ Դաւթի Անյաղթի, Ստեփա-
նոսի Սիւնեցոյ, Մագիստրոսի, Արիստակիսի,
Գիւրդգայ, եւ Եղեկացոյ անոր տուած մեկ-
նութիւններն եւ Մովսիսի Փերթողի ընծա-
յուած վերոյիշեալ գրութեան, յորում ամենայն
ինչ ընդարձակօրէն բացատրուած է :

Մեսրովքեան տառից չարքին եւ չարու-
նակութեան նկատմամբ ձեզ համակարծիք
եմ. բայց Կորեան վերոյիշեալ տեղէն ինձ
հաւանական կ'երեւի, որ Մեսրովք եւ Հռո-
փանոս ինչ ինչ փոփոխութիւններ ըրած ըւ-
րան ասորապարսկական տառերու ներմուծու-
թեամբ՝ Վահրիքի եւ Զաբելի ձեռքով եղած
կարգաւորութեան մէջ :

Կ'ընելով այս զուգնաքեալ դիտողութիւն-
ներս ձեր բազմաշխատ երկասիրութեան մա-
սին, կը յուսամ, թէ անախորժ չպիտի դան-
ձեզ. եւ երբ զայն կրկին տպելու բաղձն ու-
նենայք, անշուշտ աւելի պիտի կատարելա-
գործէք ձեր նախընծայ ուսումնասիրութիւնը :

Ձերդ համակրող

Հ. Բարսեղ Սարգիսեան